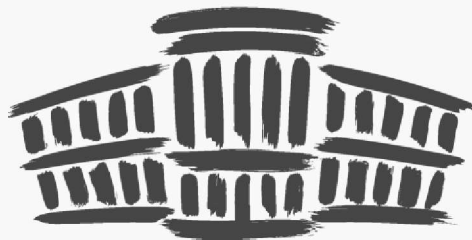

СУБОТИЦА
SZABADKA
SUBOTICA
SUBOTICA
2022

16. Međunarodna naučna konferencija
ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ
У ОБРАЗОВАЊУ И НАУЦИ

16. Nemzetközi tudományos konferencia
PARADIGMAVÁLTÁS
AZ OKTATÁSBAN ÉS A TUDOMÁNYBAN

16. Međunarodna naučna konferencija
PROMENA PARADIGME
U OBRAZOVANJU I NAUCI

16th International Scientific Conference
CHANGING PARADIGMS
IN EDUCATION AND SCIENCE

16. Међународна научна конференција

Промена парадигме у образовању и науци

Зборник радова

Датум одржавања: 3–4. новембар 2022.

Место: Учитељски факултет на мађарском наставном језику,
Суботица, ул. Штросмајерова 11., Република Србија.

16. Nemzetközi tudományos konferencia

Paradigmaváltás az oktatásban és a tudományban

Tanulmánygyűjtemény

A konferencia időpontja: 2022. november 3–4.

Helyszíne: Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,
Szabadka, Strossmayer utca 11., Szerb Köztársaság.

16. Međunarodna naučna konferencija

Promena paradigme u obrazovanju i nauci

Zbornik radova

Datum održavanja: 3–4. novembar 2022.

Mesto: Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku,
Subotica, ul. Štrosmajerova 11., Republika Srbija.

16th International Scientific Conference

Changing Paradigms in Education and Science

Papers of Studies

Date: November 3-4, 2022

Address: Hungarian Language Teacher Training Faculty, University of Novi Sad,
Subotica, Strossmayer str. 11, Republic of Serbia

Издавач

Универзитет у Новом Саду
Учитељски факултет на мађарском наставном језику
Суботица

Kiadó

Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar
Szabadka

Izdavač

Sveučilište u Novom Sadu
Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku
Subotica

Publisher

University of Novi Sad
Hungarian Language Teacher Training Faculty
Subotica

Одговорни уредник / Felelős szerkesztő /
Odgovorni urednik / Editor-in-chief
Josip Ivanović

Уредници / Szerkesztők / Urednici / Editors
Viktor Fehér
Laura Kalmár
Judit Raffai

Технички уредник / Tördelőszerkesztő /
Tehnički urednik / Layout editor
Attila Vinkó
Zsolt Vinkler

+381 (24) 624 444
magister.uns.ac.rs/conf
inter.conf@magister.uns.ac.rs

ISBN 978-86-81960-19-6

Суботица – Szabadka – Subotica – Subotica
2022

Председавајући конференције

Јосип Ивановић

в.д. декан

Predsjedatelj konferencije

Josip Ivanović

v.d. dekan

A konferencia elnöke

Josip Ivanović

mb. dékán

Conference Chairman

Josip Ivanović

acting dean

Организациони одбор / Szervezőbizottság /
Organizacijski odbor / Organizing Committee

Председници /Elnökök / Predsjednici / Chairperson

Viktor Fehér

University of Novi Sad, Serbia

Laura Kalmár

University of Novi Sad, Serbia

Judit Raffai

University of Novi Sad, Serbia

Чланови организационог одбора /A szervezőbizottság tagjai /
Članovi Organizacijskoga odbora / Members of the Organizing Committee

Viktor Fehér

University of Novi Sad, Serbia

Eszter Gábrity

University of Novi Sad, Serbia

Beáta Grabovac

University of Novi Sad, Serbia

Szabolcs Halasi

University of Novi Sad, Serbia

Rita Horák

University of Novi Sad, Serbia

Laura Kalmár

University of Novi Sad, Serbia

Cintia Juhász Kovács

University of Novi Sad, Serbia

Zsolt Námesztovszki

University of Novi Sad, Serbia

János Vilmos Samu

University of Novi Sad, Serbia

Márta Takács

University of Novi Sad, Serbia

Judit Raffai

University of Novi Sad, Serbia

Márta Törteli Telek

University of Novi Sad, Serbia

Zsolt Vinkler

University of Novi Sad, Serbia

Attila Vinkó

University of Novi Sad, Serbia

Éva Vukov Raffai

University of Novi Sad, Serbia

Секретарице конференције
A konferencia titkárnője
Tajnice konferencije
Conference Secretary

Brigitta Búzás
University of Novi Sad, Serbia

Viola Nagy Kanász
University of Novi Sad, Serbia

Уреднички одбор конференције
A konferencia szerkesztőbizottsága
Urednički odbor konferencije
Conference Editorial Board

Viktor Fehér
University of Novi Sad, Serbia

Laura Kalmár
University of Novi Sad, Serbia
(International Scientific Conference)

Cintia Juhász Kovács
University of Novi Sad, Serbia
(ICT in Education Conference)

Zsolt Námesztovszki
University of Novi Sad, Serbia
(ICT in Education Conference)

Judit Raffai
University of Novi Sad, Serbia
(International Scientific Conference)

Márta Törteli Telek
University of Novi Sad, Serbia
(International Methodological Conference)

Éva Vukov Raffai
University of Novi Sad, Serbia
(International Methodological Conference)

Научни и програмски одбор
Tudományos programbizottság
Znanstveni i programski odbor
Scientific and Programme Committee

Председник / Elnök / Predsjednica / Chairperson

Judit Raffai
University of Novi Sad, Serbia

Чланови научног и програмског одбора
A tudományos programbizottság tagjai
Članovi znanstvenog i programskog odbora
Members of the Programme Committee

Milica Andevski
University of Novi Sad,
Serbia

Éva Borsos
University of Novi Sad,
Serbia

Noémi Görög
University of Novi Sad,
Serbia

László Balogh
University of Debrecen,
Hungary

Benő Csapó
University of Szeged,
Hungary

Katinka Hegedűs
University of Novi Sad
Serbia

Edmundas Bartkevičius
Lithuanian University, Kauno,
Lithuania

Eva Dakich
La Trobe University, Melbourne,
Australia

Erika Heller
Lóránd Eötvös University,
Budapest, Hungary

Ottó Beke
University of Novi Sad
Serbia

Zoltán Dévavári
University of Novi Sad,
Serbia

Rita Horák
University of Novi Sad,
Serbia

Stanislav Benčič
University of Bratislava,
Slovakia

Péter Donáth
Lóránd Eötvös University,
Budapest, Hungary

Hargita Horváth Futó
University of Novi Sad,
Serbia

Annamária Bene
University of Novi Sad,
Serbia

Róbert Farkas
University of Novi Sad,
Serbia

Éva Hózsza
University of Novi Sad,
Serbia

Emina Berbić Kolar
Josip Juraj Strossmayer
University of Osijek,
Croatia

Dragana Francišković
University of Novi Sad,
Serbia

Szilvia Kiss
University of Kaposvár,
Hungary

Rózsa Bertók
University of Pécs,
Hungary

Olivera Gajić
University of Novi Sad,
Serbia

Anna Kolláth
University of Maribor,
Slovenia

Radmila Bogosavljević
University of Novi Sad,
Serbia

Dragana Glušac
University of Novi Sad,
Serbia

Cintia Juhász Kovács
University of Novi Sad,
Serbia

Elvira Kovács
University of Novi Sad
Serbia

Lidija Pehar
University of Sarajevo,
Bosnia and Herzegovina

Márta Takács
University of Novi Sad,
Serbia

Mitja Krajncan
University of Primorska, Koper,
Slovenia

Anđelka Peko
Josip Juraj Strossmayer
University of Osijek,
Croatia

Viktória Toma Zakinszki
University of Novi Sad
Serbia

Imre Lipcsei
Szent István University, Szarvas,
Hungary

Valéria Pintér Krekić
University of Novi Sad,
Serbia

János Tóth
University of Szeged,
Hungary

Lenke Major
University of Novi Sad
Serbia

Ivan Poljaković
University of Zadar,
Croatia

Vesna Vučinić
University of Belgrade,
Serbia

Sanja Mandarić
University of Belgrade,
Serbia

Zoltán Poór
University of Pannonia,
Veszprém, Hungary

Éva Vukov Raffai
University of Novi Sad,
Serbia

Pirkko Martti
University of Turku, Turun
Yliopisto, Finland

Vlatko Previšić
University of Zagreb,
Croatia

Smiljana Zrilić
University of Zadar,
Croatia

Damir Matanović
Josip Juraj Strossmayer
University of Osijek,
Croatia

Zoran Primorac
University of Mostar,
Bosnia and Herzegovina

Julianna Zsoldos-Marchis
Babeş-Bolyai University,
Cluj-Napoca,
Romania

Éva Mikuska
University of Chichester,
United Kingdom

Ivan Prskalo
University of Zagreb,
Croatia

Vesnica Mlinarević
Josip Juraj Strossmayer University
of Osijek, Croatia

Ildikó Pšenáková
University of Trnava,
Slovakia

Margit Molnár
University of Pécs,
Hungary

Judit Raffai
University of Novi Sad,
Serbia

Ferenc Németh
University of Novi Sad,
Serbia

János Vilmos Samu
University of Novi Sad,
Serbia

Siniša Opić
University of Zagreb,
Croatia

László Szarka
University Jan Selyeho, Komárno,
Slovakia

Slavica Pavlović
University of Mostar,
Bosnia and Herzegovina

Svetlana Španović
University of Novi Sad,
Serbia

Рецензенти / Szaklektorok / Recenzenti / Reviewers

Ottó Beke
(University of Novi Sad, Serbia)

Viktor Fehér
(University of Novi Sad, Serbia)

Eszter Gábrity
(University of Novi Sad, Serbia)

Beáta Grabovác
(University of Novi Sad, Serbia)

Szabolcs Halasi
(University of Novi Sad, Serbia)

Katinka Hegedűs
(University of Novi Sad, Serbia)

Laura Kalmár
(University of Novi Sad, Serbia)

Lenke Major
(University of Novi Sad, Serbia)

Zsolt Námesztovszki
(University of Novi Sad, Serbia)

Judit Raffai
(University of Novi Sad, Serbia)

János Vilmos Samu
(University of Novi Sad, Serbia)

Éva Vukov Raffai
(University of Novi Sad, Serbia)

Аутори сnose сву одговорност за садржај и језички квалитет радова. Надаље, изјаве и ставови изражени у радовима искључиво су ставови аутора и не морају нужно представљати мишљења и ставове Уредништва и издавача.

A kiadványban megjelenő tanulmányok tartalmáért és nyelvi helyességéért a szerző felelős. A kiadványban megjelenő írásokban foglalt vélemények nem feltétlenül tükrözik a Kiadó vagy a Szerkesztőbizottság álláspontját.

Autori snose svu odgovornost za sadržaj i jezičnu kvalitetu radova. Nadalje, izjave i stavovi izraženi u radovima isključivo su stavovi autora i ne moraju nužno predstavljati mišljenja i stavove Uredništva i izdavača.

The authors are solely responsible for the content and the language of the contributions. Furthermore, statements and views expressed in the contributions are those of the authors and do not necessarily represent those of the Editorial Board and the publisher.

СПОНЗОРИ КОНФЕРЕНЦИЈЕ / A KONFERENCIÁK TÁMOGATÓI / ПОКРОВИТЕЛЈИ
KONFERENCIJE/ CONFERENCE SPONSORS

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

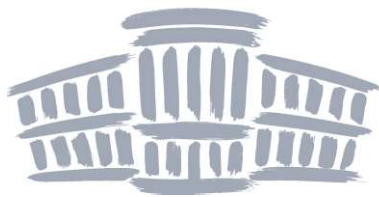
BETHLEN GÁBOR
Alap

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

PANNON RTV
WWW.PANNONRTV.COM

DRAŽENKO TOMIĆ
Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Republika Hrvatska
drazenko.tomic@ufzg.hr

PROMJENA VRIJEDNOSNE I ODGOJNE PARADIGME HERCEGOVAČKIH ODSELJENIKA U SLAVONIJU POČETKOM 20. ST. PREMA DJELIMA IVANA SOFTE

Sažetak

O vrijednosnim odrednicama, mentalitetu i identitetu hercegovačkog sela početkom 20. st. prema djelima Ivana Softe (Sopte) (1906?–1945.), bosansko-hercegovačkog hrvatskog književnika, izlagali su i pisali Tomić & Legac (Litva, 2022). Ovaj rad, koji je svojevrsni nastavak spomenutog izlaganja, bavi se izmijenjenim vrijednosnim i odgojnim paradigmatima hercegovačkih doseljenika u Slavoniju. Softa se spomenutom problematikom bavio u romanu *Na cesti* (1936.), a donekle i u drugim romanima i pripovijetkama, kao u romanu *Nemirni mir* (1940.) i nedovršenom romanu *Razlaz poznatih*. Ovdje je pokazano kako i koliko se u novom okružju uz iste otežavajuće okolnosti (glad i besposlica) stubokom izmijenila moralna paradigma doseljenika. Posebno je to izraženo u odnosu prema obiteljskoj zajednici i djeci, zatim u odnosu prema radu. Drastična je promjena u shvaćanju spolnosti, a onda i u poimanju suicida. Izmijenio se odnos prema tuđem vlasništvu (krađa), izostala je solidarnost. Alkoholizam i fizičko nasilje dosežu neshvatljivo velike razmjere. Navedeno je dodatno naglašeno Softinim opisima neljudskih uvjeta rada i stanovanja. Svoje čitatelje književnik nutka zaključiti kako zbog evidentnih anomalija na dotadašnjem moralu (npr. odnos prema supruzi i ženi općenito), zbog neočekivanih događaja (npr. rat, velika ekonomska kriza), zbog liberalnijih pogleda radništva na proklamirane vrijednosti (npr. na spolnost), nova životna sredina nije donijela pomak na bolje. Naprotiv!

Ključne riječi: *obitelj (20. stoljeće.); radništvo (20. stoljeće.); velika gospodarska kriza (1929–33); migracije u Slavoniju; odgojne vrijednosti*

1. Uvod

Ivan Softa (Sopta) (Smokinje kod Širokog Brijega, 1906?–1945), bosansko-hercegovački, hrvatski, književnik, svoja značajnija djela je objavio u međuraću. To su romani *Na cesti* (1936), *Dani jada i glada* (1937) i *Nemirni mir* (1940). Softina sabrana djela objavljena su 1994. god., a zatim i 2006. god. o stogodišnjici rođenja. Od više radova o književnom stvaranju Ivana Softe – poput iscrpnog rada o shvaćanju Boga u književnom stvaralaštvu Ivana Softe (Tomić, 2007) – ovdje treba spomenuti članak Tomić & Legac (2022) o mentalitetu hercegovačkog sela početkom 20. st. u književnim djelima Ivana Softe. Gdje staje taj članak nastavlja ovaj članak o vrijednosnim odrednicama hercegovačkih doseljenika u Slavoniju, onako kako ih je doživio i u svojim djelima opisao Ivan Softa.

Softin nedovršeni roman *Razlaz poznatih* referira se na njegov radnički dio života od iseljenja u Slavoniju (1926?) i rad u vinkovačkoj ciglani. Proslov ovog prvi put u sabranim djelima objavljenog romana glasi: „U čast radničkog staleža među kojim sam proveo deset godina mukotrpnoga života, i u spomen mojim drugovima, čije se sudbine u ovom romanu iznose, iako pod promijenjenim imenima.“ (Softa 1994, 130) Roman „nezaposlenog radnika“ *Na cesti* prati životarenje glavnog lika Filipa nazvanog „Sumnjivi“ u potrazi za zaposlenjem u naseljima između Zagreba i Vinkovaca. Radnja romana pokriva skitničko razdoblje Softinog života poslije otkaza u vinkovačkoj ciglani do doseljenja u Zagreb 1934. god. U romanu *Na cesti* Softa posreduje svoje zrelo razmišljanje nastalo u srazu s nemilosrdnom životnom stvarnošću u vrijeme velike ekonomske krize 1929–1933. Roman *Na cesti* je

misaono najzaokruženije Softino djelo. U romanu *Nemirni mir* čija se radnja odvija pretežno u Hercegovini, ubačene su i epizode iz života dvoje djece odvedene na dohranjivanje u Slavoniju. Takva kompozicija ovog romana doprinosi dinamici radnje i kronološki čini zgodan prijelaz prema romanima i pripovijetkama koji radnju razvijaju u okružju izvan Hercegovine. Valja imati u vidu da je kod Softe pojam *Slavonija* sve područje sjeverno od Save, dakle, područje šire od onog što administrativno pripada Slavoniji.

Dok su Prvi svjetski rat (1914.–1918.) i glad odlučujuće utjecale na život na hercegovačkom selu (roman *Dani jada i glada*), na život pojedinaca odseljenih u Slavoniju u drugom desetljeću 20. stoljeća najviše je utjecala besposlica a onda i nemilosrdno iskorištavanje u gotovo nepodnošljivim uvjetima rada. Ovaj članak sagledava vrijednosno i moralno stanje Softinih likova u krizi zaposlenja – i posljedično tom gladovanja – promišljanje moralnih odrednica koje su donijeli iz Hercegovine i njihove realizacije u novom okružju.

2. Glad

U gladnoj Hercegovini, prema Softinom pisanju, s nevjericom se prepričavalo kako u Slavoniji i najveća sirotinja ima jesti kruha i slanine (*Softa*, 1937: 82). Siromašni i gladni ljudi odlazili su iz Hercegovine koja je bila pogođena neimaštinom posebno uzrokovanom posljedicama Prvog svjetskog rata o čem je pisano u *Tomčić & Legac* (2022). I Softa je u dvadesetoj godini života otišao iz Hercegovine. Možda je i sam od oca čuo ove riječi koje stavlja u usta Jukuru: „– Ne ide ti se? A šta drugo? Suša oprži godinu. A okreni se po kući ... U svakom kutu otvorena i gladna usta, a hambar prazan. Ludo je tu umirati od gladi, a Slavonija je puna žita. Poslat ćeš nam kukuruza, a drugo nam i ne treba. A posao? Ivanova su djeca poodrasla. Ja ću s njima posvršavati. A ti? Zar bi mi tu mnogo pomogao? ... Više ćeš za nas učiniti u Slavoniji, nego ako tu ostaneš.“ (*Softa*, 1940, 120) Kako Softa, tako i njegovi likovi, iseljavali su. Jedan od Softinih likova konstatira: „Otkada se sjećam, život mi je bijeda i glad. Koju god sliku iz života dozovem, sve su jednake.“ (*Softa*, 1936: 29)

Nažalost, u žitorodnoj Slavoniji Softine likove nisu dočekali kruh i slanina. I tamo su junaci njegovih romana i pripovijetki bili pretežno gladni. Upečatljivo opisuje raspoloženje od gladi pomahnitalog lika iz romana *Na cesti* pred prodavaonicom kruha: „On je i dalje gledao u kruh i mislio: kako bi bilo dobro, da mu je toploga kruha. Micao je rukama, kao da već drži komad, lomi ga i naslađuje se njegovom mekoćom i toplinom. Opio je usne, maknuo malo ruke, da ih ogrije na toplini i pari koja se dizala iz tek izvađena kruha... Nato ga je najednom obuzela glad. Strašna glad, od koje mu se mračilo pred očima.“ (*Softa*, 1936: 12) i na drugom mjestu: „A nekada da krepaš od gladi, crkneš, pobjesniš, da polupaš još prvi izlog ili da ubiješ koga prvoga sretnoš!“ (*Softa*, 1936: 125)

U sveopćoj oskudici mještani Softinog djetinjstva su bili pretežno solidarni. Sjećajući se tih dana jada i gladi Softa konstatira kako su ljudi usprkos neopisivoj gladi pjevali: „Dolazile su žene i djevojke. Bol za ljudima i momcima i patnja od gladi napravili su tragove po licu, ali ipak njihovu snagu nisu uništili. Patnja je podgrizala snagu, veselje i život, ali opet se je u slobodnim časovima čula pjesma.“ (*Softa*, 1937: 29) Čuđenje nad tim stavlja u usta nekog povratnika iz Amerike: „Gladni, pa pjevaju. Čudnovat svijet! Ne razumijem ih, kao da ja nisam njihov, kao da nisam odrastao, gdje i oni? Ne. Ja nisam više onaj, koji je ovuda koze čuvao i igrao se gradova. Kad sam ovuda prolazio s motikom na ramenu, znojnim i crnim licem i žuljavim rukama, pjevao sam. Išao sam s posla gladan i umoran i pjevao. Bio sam snažan čovjek, koji se, je borio za kruh. A danas? ... – Oni jedu travu... i pjevaju. Tu radost ulijeva im vjera: da će ljetina roditi i kruh zamijeniti travu.“ (*Softa*, 1937: 54)

Poslije rata zbrinjavanje gladnih je bilo institucionalizirano kroz pučke kuhinje i javna prenočišta, ali opet nedostatno pred vojskom gladnih i nezaposlenih. U osobnim kontaktima nerijetko izostaje solidarnost s gladnima. Softini likovi se u trenucima očajja pitaju zar bi propali oni koji bi im dali kruha ili oni koji bi im dali dva dinara da kupe kruha. Tek ponetko se raduje da može nekog nahraniti, poput žene koju je veselilo što je nahranila gladne iako je zato od muža dobila batine: „Smijala se je iz sve svoje duše, a njezin je smijeh bio iskren i pošten kao i njezina sebičnošću nezatrovana duša.“ (*Softa*, 1936: 32) Drugi ne daju hrane. Svoj postupak označavaju odgojnim – ne može se jesti kruh bez da se radi (*Softa*, 1936: 26). Od drugih oni čuju: „Skitnica, protuha, lijenčina. I on bi posla? Da on hoće raditi, ne bi takav hodao.“ (*Softa*, 1936: 21) Skitnice su postajale sve više zle, nasilne i bezobzirne, pravdajući se: „Kada tvoja okolina nije dobra prema tebi, moraš i ti postati zao.“ (*Softa*, 1936: 52)

Pod vidikom solidarnosti tj. spremnosti ljudi da svoj kruh podjela s gladnima, Softa procjenjuje pobožne ljude u Slavoniji. Konstatira kako oni svojom vjerom ugađaju vlastitoj proždrljivosti, a ne Bogu: „Čudnovat je ovaj svijet, što se sam naziva dobrim i pobožnim. Svira i pjeva u ime Boga. Pije i jede u ime Boga, sakuplja bogatstvo u ime Boga, kao da je to njemu potrebno. Kao da su i njemu potrebne pjevačice i svirači, dobro jelo i piće. Ta ti bi pobožni vjernici morali bar znati onu jednostavnu priču o bogatom mladiću iz Biblije, koji je pitao za savjet Isusa, kao i Kristov odgovor: 'Ostavi sve svoje bogatstvo i pođi sa mnom!' Zašto se ne drže toga savjeta. Umjesto toga oni pjevaju, piju i jedu, da ugone Isusu. I upravo s onim stvarima koje je on prezirao, hoće mu ugoditi i dati mu to u zamjenu za dobra djela.“ (Softa, 1936: 54) U Slavoniji su bogobojažni (i situirani) seljaci tvrdili da je patnju bog dao (drugima) i da je (druge) ljude stvorio zato da bi patili (Softa, 1936: 23), da će za patnje ovog svijeta imati nagradu na drugom svijetu (Softa, 1936: 54). Neke babe su prestale vjerovati preko posrednika (popova) i kažu da se otada bolje osjećaju, poneka bi dala skitnici kruha „Krista radi“ (Softa, 1936: 57).

3. Besposlica

Ubrzo poslije Prvog svjetskog rata nastupilo je vrijeme besposlice: „Onaj rat nije bio ništa strašniji od današnjega ekonomskog rata, u kojem se jedna klasa sakrila iza obojadisanoga plašta i zabarikadirala iza punih magazina i blagajni, i u ime narodnog barjaka milijune ljudi muči besposleničkim mukama... Svake noći milijuni kreveta stoje prazni, a mi se smrzavamo po cesti i štali. Gdje je tu pravda.“ (Softa, 1936: 30–31) piše Ivan Softa u romanu *Na cesti* baveći se sudbinama ljudi koji su silom prilika iskočili iz svoje kolotečine i rasuli se na sve strane, razlupali se (Softa, 1936: 48). Raznolikost njihova ponašanja i njihovih pristupa teškom usudu koji ih je snašao posljedica je tog što dolaze iz raznolikih sredina. (Softa, 1936: 58) Dok su tragali za kakvim takvim zaposlenjem, „tekli su“ između gradskoga i seoskoga svijeta, na čas se pomiješali s njim da bi ih onda bujica života opet odnijela na cestu. (Softa, 1936: 58) Za nezaposlenoga najveća muka je sama misao. On cijeli dan razmišlja o svojoj bijedi: „Spoznaja, da život i mladost prolazi u bijedi i beznadu, kida dušu na komadiće i ne zarezuje samo brazgotine. Beznađe je teže od spoznaje sigurne smrti.“ (Softa, 1936: 30–31) Promišljajući o svom položaju, neki od njih tvrde kako je položaj nezaposlenih i gori od položaja životinje: i čovjek i životinja rade za hranu, ali za konja se brinu i kad ne radi, a za čovjeka ne; kad konj više nije za posao ubiju ga, a čovjek kad ne radi onda može crknuti od gladi (Softa, 1936: 37).

Živuci na ulici i od ulice s vremenom su se prilagodili na taj način života, zamrzili su rad i navikli se tražiti posao samo tamo gdje ga neće dobiti. „Ne zato što bi oni bili po prirodi lijeni ili što nisu naučili na rad, već zato što znadu da stalno uposlenje ne mogu dobiti, a privremeno se uposliti i za mjesec dana opet na ulicu, čini im se nevrijedno. U njihovoj prinudnoj skitnji i prosjačenju mnogima je postao smisao života slagati, prevariti i ukrasti, samo da se najedu ili da dođu do komada čistoga rublja. Mnogi od njih se boje o nečemu drugom misliti.“ (Softa, 1936: 19)

Skitanje od mjesta do mjesta je postalo smisao njihova života. Postali su „cigani“ čiji je život ispunjen žalosnim i čudnovato blesavim doživljajima: „Bila cesta blatna ili prašna, za nezaposlena maćeha je strašna.“ (Softa, 1936: 40) U razmišljanjima „Sumnjivog“ i susretima na ulici mogu se razabrati sva iskušenja s kojima se susreće nezaposlen čovjek, "hrpa umirućeg života" (Softa, :1936, 10), „vojska gladi“ (Softa, 1936: 12). Nezaposlenost, pa posljedično i neimaština, je razlog zašto mnogi od tih ubogih ljudi krađu, varaju, lažu, pa i ubijaju (Softa, 1936: 22). U njima su se borili čovjek i životinja: „Dok nije stvorio odluku, mučilo ga je nešto u njemu. Bila je to muka koja je nastala zbog čovjeka i životinje u njemu, a koje on nije bio svjestan. Sada, kada je čovjek mrtav, životinja je potpuno zagospodarila u njemu...“ (Softa, 1936: 72)

Neki starac priča o zadovoljstvu koje osjeća u skitnji poznatim krajevima: „Vidim svakakvih ljudi, čujem svakakvih riječi i misli. To vam je tako zgodno, kada znate, tu i tu ima takav i takav čovjek, u tom i tom kraju žive takvi i takvi ljudi. Mnogo volim putovati po poznatim krajevima i dolaziti k poznatim ljudima. Kada se primičem takvom poznatom kraju ili čovjeku, obuzme me neka dragost... Ali mnogo volim i nepoznate krajeve. To čovjeku draži znatiželju. Ne poznaš ni kraja ni okoline, ni čovjeka, ni duše njegove, ni riječi. Pa čas misliš, lijepi su i dobri, a čas, ružni i zli. Pa ih se ujedno i bojiš i veseliš im se, ali obično se iznenadiš i prevariš.“ (Softa, 1936: 53)

Uz besposlicu proletera Softa postavlja i polugladnog seljaka koji prehranjuje nezaposlenog radnika. I dok se nezaposleni radnik klatari cijelu godinu, dotle seljak radi cijelu godinu a u jesen sve što proizvede prodaje u besćenje. Prekupci na seljakovu trudu višestruko zarađuju. Seljaci

povrijeđeno tvrde da su gladni na svojoj zemlji (*Softa*, 1936: 20) Kao odjek besposlice i korupcije u romanu *Na cesti* pitanje vlasti se postavlja češće i radikalnije. Tu se nalaze i misli o samoorganiziranju: „Trebali biste se složiti, izabrati ljude i poslati ih k samoj vladi, da traže da se nešto napravi, ta imate i vi pravo, a ne ovako da se vučete cestom, gledajući kako vam životi propadaju u ništa.“ (*Softa*, 1936: 52) Trebalo bi nemoralne tipove pokupiti i otpremiti na prisilni rad, isušivanje plavnih polja i uređenje putova (*Softa*, 1936: 82), sankcionirati one koji naplaćuju prenoćište (4 dinara) nezaposlenim beskućnicima (*Softa*, 1936: 119), onemogućiti one koji smanjuju porcije kako bi bili konkurentniji na državnim natjecanjima: „– Marš obadvojica! izderao se jedan radnik. – Vaša je konkurencija kriva da sada upola manju porciju dobivamo. Svaki se nudio jeftinije, a sve na račun naše porcije. Svinjarija! Ima tako niskih ljudi da i na nezaposlenima hoće da zarade.“ (*Softa*, 1936: 103) *Softa* na jednom mjestu spominje da su krali i oni koji su bili u prilici ukrasti kao Šimun koji je krijumčario brašno (*Softa*, 1937: 65). Jukur se odrekao vlastitog sina: „Brat ti je, ali meni sin ne. Više ne! Ako svi propadaju, a jedan se diže, onda ne more biti govora o poštenju.“ (*Softa*, 1940: 16)

U pravdu o kojoj i sam ponekad piše, čini se da *Softa* previše ne vjeruje: „Pravda je danas kao i uvijek spora.“ (*Softa*, 1936: 50) Vlasti se smjenjuju ali sve su one slične: „Nismo znali, da su nam samo promijenili jaram. Obojili ga, da ga ne poznamo. Ali sada, kad se to šarenilo zastrugalo, sve je mnogo praznije i prljavije.“ (*Softa*, 1937: 101) „Bičevi su im šareniji, ali udarci su isto bolni.“ (*Softa*, 1937: 101) Tek konstatira: „Mi smo roblje, koje na pucanj kandžije podmeće leđa.“ (*Softa*, 1937: 11) U usta Jukurova stavlja misao: „– Dostojanstvo se stiče radom, a ne političkim obećanjima – odgovori Jukur i obrati se Bariši... – Kad hoće obojica – samo nama dobro, zašto se onda natječu za vlast. Kad bi im obećanja bila iskrena, bilo bi im svejedno, ko je od njih na vlasti, glavno bi im bilo, da se nama pomaže. Oni se natječu, koji će – manje dati. Jer, kad daš drugom sve, ne ostane tebi ništa.“ (*Softa*, 1940: 82)

4. Na cesti, bez ičeg i bez ikog svog

Softini likovi nisu rođeni na cesti, ali o njihovoj prošlosti nema mnogo podataka. Nema mnogo pojedinosti o roditeljima, obitelji, zavičaju, tek priče o nemilom usudu i patnji, nerijetko nasilju – općenita i neodređena prošlost kao preslika neizvjesne budućnosti. Sami za sebe konstatiraju (Caca): „Mi smo bačeni na najniži stupanj života. Živimo kao ološ današnjega društva, kao ljudi potpuno nepotrebni, i štoviše, mi smo im i na teret.“ (*Softa*, 1936: 47) Iako likovi imaju isprave, oni nemaju identitet. Imena su im odraz izgleda, ponašanja, stanja („Kost“, „Padavica“, „Sumnjivi“, „Desna strana“...) ili uloge koju imaju (gostioničar, gazda, teta, otac, majka, odvjetnik...). *Softa* to opravdava ovako: „Onim životom za koji su nas odgajali, ne možemo živjeti, pa nećemo ni da se služimo imenima, koja su nam dali. Mi živimo drugim životom i hoćemo druga imena.“ (*Softa*, 1936: 28) Nositelji radnje su pretežno mlađi ljudi, iako među skitnicama ima i starijih (*Softa*, 1936: 51), pretežno su solidarni, spremni jedni dugima odati gdje su „dobre“ kuće, gdje daju hranu i prenoćište (*Softa*, 1936: 51), a slučaj ih kao i pse, sastavlja i rastavlja. Za mnoge, pa i za njih same: „... oni [su] siromasi i materijalno i moralno i duševno... neka vrsta degeneriranoga čovjeka... takvim ljudima ne bih dao živjeti u društvu jer ga zarazuju.“ (*Softa*, 1936: 82)

Bez kuće i bez zaposlenja, ljudi s ceste tješili su se nekom neodređenom nadom, iščekivali su „nešto“, svjesni da klatarenje ne može trajati vječno. „Nešto“ mora doći i promijeniti njihov izopćenički život. „Ali to 'nešto', po njihovu mišljenju, mora izvesti 'netko drugi'.“ (*Softa*, 1936: 19) Tako njihovo očekivanje „nečeg“, isprazna nada koja gladnom daje misliti da će se nasititi, postoje izraz njihova kukavičluka, izraz gladi za životom (*Softa*, 1936: 10, 15, 35). Glad za životom je silna dok vjeruju u njega, dok ga ne upoznaju u svim njegovim pojavnostima. Onda Softini junaci ili postanu prazni ili polude ili uništavaju sebe i druge samo da ne misle na svoj jadni život (*Softa*, 1937: 98), dok drugi u bescejenje izručuju sebe i svoje onima tko ih hoće platiti (*Softa*, 1996d).

U situaciji duhovne i tjelesne dekadencije pojedinci se čude zašto smrt ne dolazi: Smrt: „... da mi rashladi svojim hladnim zagrljajem dušu i ublaži bolove? Da osjetim kako me stežu koščate ruke one najveće nakaze! Da mi svojim strašnim pogledom probode i dušu, i život, i misli, da ne vidim, ne čujem i ne osjetim više ništa. Smrti! O smrti! Blaženo smirenje bolesnih duša i natruhlih života! Dođi!“ (*Softa*, 1936: 122) Bave se mišlju o samoubojstvu, poput glavnog lika u romanu *Na cesti* već pri samom početku romana. Nije više mogao trpjeti glad i svijest o beznadnoj budućnosti (*Softa*, 1936: 15). Neki su se odlučili objesiti (*Softa*, 1936, 106). Mnogi se pitaju ima li uopće smisla živjeti u tolikoj

bijedi (*Softa*, 1936: 35) i hoće li možda biti bolje ako se sve skitnice ubiju. Svijest da će pobjeći iz ovoga života, osloboditi se gladi i prljavštine ovoga svijeta i pobjeći iz carstva besposličarskog očaja, budila je u jednom samoubojici vjeru da ide u jedan drugi život, život lijep, čist i miran (*Softa*, 1936: 107–110). Bio je to „krik čovjeka kojega je život pobijedio, kao krik boga, koji bi htio stvarati, ali je nemoćan u svojoj osakaćenosti.“ (*Softa*, 1936, 66) Ista tematika i u pripovijetci „Tko poznaje ovoga?“ (*Softa*, 1996f) Tek pojedinci konstatiraju kako je samoubojstvo kukavičluk: „Lako je pobjeći od života u smrt, ali junaštvo je uhvatiti se s njim u koštac.“ (*Softa*, 1936: 107)

Hercegovački seljak je imao silnu želju kupiti što je moguće više zemlje. To je bio garant njegovog preživljavanja. I u Slavoniji su onog tko nema svoje zemlje je smatraju „cigan“. Ružičin otac propio je sve svoje imanje. Kad je naumio prodati i zadnje jutro zemlje, ona se usprotivila: „– Ne! To ne ćeš, dok sam ja živa! Nadničarka mogu biti, ali ciganka nikada! Ne ću živjeti bez grumena zemlje kao ciganka! S jednim jutrom sam siromašna nadničarka, a bez njega sam još niže! Ništa! Ciganka! – bolnim bijesom viknu Ružica riječima, opranim suzama i zavapi: – Oh, oče! Nemoj to učiniti! Molim te! Nemoj od mene praviti ciganku!“ (*Softa*, 1940: 89) I Tereza Staroševića pita se hoće li ponovno ozelenjeti njezine njive. Luka Ćorić u *Razlazu poznatih* dvoumi se o tom da li prodati svoje imanje u rodnom kraju iako je s obitelji odselio u Slavoniju, i radi u ciglani: „Odluka je veoma teška. Bože moj! Ta to mi je ćaćevina! I tako je mnogo uspomena i stvari u tom selu, koje ga još i sada vežu i drže nevidljivim rukama. Pomisao na bilo koju od njih bocne ga u srce i izaziva slatku bol tuge i čežnje. To je vrlo teško, rasti se posve od rodno kraja.“ (*Softa*, 1994: 151)

U *Razlazu poznatih* ne obrađuje se zemlja, ali se radi s ciglom koja je od zemlje: „Ni Jerko, sa svojih petnaest godina ne dangubi. Bože moj! Zar se ne živi od rada?... O da. I njegova zarada i te kako dobro dođe. A mlađi sin Jure [12 god.]? Nije niti on lijenčina. On, doduše, nema svoju tjednu plaću i njegova se zarada ne može pribrajati redovnom prihodu obitelji Ćosić, ali zato se i ne hrani kod kuće.“ (*Softa*, 1994: 149) Naviku rada i Ivan Zadrušić je ponio u Ameriku: „Neobičan je rad u toj ljevaonici. Vručina. Paklena vručina. Sve ti se čini, da ti se u kostima mozak topi. Znoj se cijedi i oči jede. Pred očima se magli i u glavi vrti. Znadete li vi, što je to? Ne. Ne znate.“ (*Softa*, 1937: 44) Tek se kasnije kod Softe rađa misao kako je teško raditi i nemati ništa, ali raditi i nemati ništa od rada je k tom i glupo (*Softa*, 1936: 39).

5. Ustuk na štetu osude laži i krađe

Valja uočiti kako se u romanu o životu na hercegovačkom selu *Dani jada i glada* ne pojavljuje tema laži. Na početku romana *Nemirni mir* bivši žandar i budući narodni zastupnik laže o svojoj prošlosti – uljepšava je, na što se Markan žestoko ljuti i otjera ga iz svoje kuće (*Softa*, 1940: 26). U novom okružju, u romanu *Na cesti*, likovi pretežno lažu, i to da bi preživjeli. Softa konstatira da što god ih se pita, na sve će odgovoriti i to će uvijek biti laž. Oni su izgubili povjerenje prema svijetu izvan ceste. „Ima ih velika većina kojima je laž postala već navika, a drugi opet lažu da pobude samilost, da bi što prije dobili jesti ili prenočiti.“ (*Softa*, 1936: 19) Softa to opravdava tim da onaj tko je gladan i laže da bi dobio jesti – ne može mu se zamjeriti. S istinom ne bi uspio: „Jer oni ljudi, koji se šest mjeseci ili godinu dvije nalaze na cesti, a za to su vrijeme otjerivani s vrata kad traže jesti, ismijavani kada prolaze ulicom, zamrzili su sve što nije na ulici, a iz te mržnje rađa se volja za laganjem, prevarom, krađom, pa i za ubojstvom. U tome se rađa onaj krik, koji ih muči u duši: – Zašto sam bačen na ulicu? Zar ja nisam čovjek i nemam prava na čovječanski život?“ (*Softa*, 1936: 19) Tek poneki kažu u lice svima ono što ih spada (*Softa*, 1936: 103). No, onaj tko laže taj i krađe, kaže narodna mudrost.

U Softinom zavičaju je prisutna vrlo izrazita osuda krađe, o čem su pisali *Tomić & Legac* (2022). Jedno izrazito traumatično iskustvo koje se odrazilo na čitav život jednog od likova Softina romana *Dani jada i glada* povezano je s krađom. Dok je čekao susjedu da joj pročita pismo Iko Grizeljusić sjeo je na prag njezine kuće „Očima je nagoni bacaog pogled na zelje. Glad ga je u tolikoj mjeri bila obuzela, da misli nisu više ništa razabirale. Jedna misao počela ga progoniti, a nje se je bojao. – Uzeti kašiku i najesti se. Samo da me tko ne vidi!“ (*Softa*, 1937: 21) Vraćajući se kući, molio se: „– O sveti Ante! Pa ti si bar vidio, da ja nisam htio krasti! Ja sam krao, ali nisam htio.“ (*Softa*, 1937: 23) Bojao se kazne, Boga i đavla, oca i batina. Danima nakon toga se sramio: „Kud god je išao, činilo mu se, da za njim viču: kradljivac! I drvo, i kamen i trava. I blejanje ovaca, i meka koza i kokodakanje kokoši.“ (*Softa*, 1937: 62) Čudio se što ga druga djeca nisu zvali lopovom: „Svakog od njih gledao je udobrovoljiti, samo da ga ne bi nazvali tim imenom. Ali oni ga nisu nazivali zato, – jer su i oni, kad su

bili gladni, negdje nešto uzeli.“ (Softa, 1937: 26) „Djeca su hodala uplašena, a dušu im je mučio strah pred stidom i batinama, ali glad ih je tjerao na prestupe.“ (Softa, 1937: 62) Odrasli su, pak, strahovali da se djeca u toj neimaštini ne naviknu krasti za cijeli život: „Znaš, kako je prošao onaj Samardžić. Kad je bio mali, nije imao što jesti, i naučio se krasti, a kad je odrastao, imao je, pa je opet krao. A da ih vidiš, što oni sad rade. Međusobno se svađaju i otimaju za kašiku kaše. Meni lažu i varaju me na svakom koraku.“ (Softa, 1937: 36) S povratkom „zelenog kadra“ iz rata nestalo bi kozle, netko bi pojeo nečiji luk (Softa, 1937: 64). Mišo (zelenaš) kaže žandarima koji su ga uhitili tako što ga je susjed odao: „– Za vas je pošten, ali svako poštenje ima i svoju smrdljivu stranu.“ (Softa, 1937: 75)

Propitivanje krađe je prisutno u romanu *Na cesti* i to kao odjek autorovog kasnijeg razmišljanja. Jedan od likova, Caca, pripovijeda kako je naučila u kući krasti jelo - šalicu mlijeka. Kaže da kad je čovjek gladan onda ne osjeća stid (Softa, 1936: 17). Na ulici prihvate krađu kao način preživljavanja. Ako uhvate zgodnu priliku krađu odjeću i hranu. Okradaju se međusobno (Softa, 1936: 78–79), svjesno i namjerno (Softa, 1936: 80–82) završe u zatvoru (Softa, 1936: 21). Nekad daju lažne isprave da prenoće, pa pokradu i nestanu (Softa, 1936: 23). Poneki ono što ukradu dijele s drugima na cesti (Softa, 1936: 58). Oni koji nisu krali, a to su htjeli naučiti, mogli su dobiti poduke od drugih (Softa, 1936: 115). Pojedinci glume da su izgubili razum i tako se domognu novca. Kao takvi bili su predmet izrugivanja, i sažaljenja (Softa, 1936: 116–117).

Autor postavlja pitanje, što ako ih uhvate. Jedni kažu da će drugi put biti spretniji, drugi da će preživjeti jednu ili više noći u zatvoru i tamo se odmoriti (Softa, 1936: 75). Na pitanje što će reći njihovi kod kuće kad doznaju da krađu, odgovor je da neće doznati. A ako ih svezane dotjeraju doma: „Što me se tiče. Kada sam gladovao na cesti, onda nisu znali to, niti su me nahranili. Izbacili su nas na cestu, i mi živimo kako najlakše možemo, a šta me se tiče što će tko o meni reći.“ (Softa, 1936: 115) Drugi tumači kako se u njemu iz straha pred životom kojim su živjeli rodila glad za svim za čim može čovjek gladovati. Prestao je trpjeti, bez obzira mogao trpjeti ili ne mogao. „Glad za životom prevladala je sve društvene obzire. Tu sam našao snage za prvi čin, a drugo je išlo sve samo od sebe. Poslije prvoga uspjeha, želio sam da što prije drugi čin izvršim, a to je ubrzavao i strah da me ne otkriju, i da što više toga učinim prije nego me pozovu na odgovornost. Ja znam da time uništavam svoj život, a ipak radim što više na tom uništavanju, jer ga volim, a baš u uništavanju osjećam sam život.“ (Softa, 1936: 120)

Ako nisu krali morali su prositi. Više Softinih junaka se užasavalo prošnje. Ljudi ne razumiju poniženje prositi (Softa, 1936: 26). Sramili su se prositi i to pretežno oni koji su radili a spletom okolnosti su ostali bez ičega. Nije to jednostavno: „Jednoga ti dana kažu, nema više posla, drugoga nemaš više stana i trećega te žandarmerija gnjavi na cesti: 'Skitnica jedna! Nećeš da radiš! Vucariš se i kradeš!'“ (Softa, 1936: 107) Gadilo im se drhtanje pred kvakom tuđih vrata, moljakanje i puzanje za komadić kruha ili za konak. Zgražali su se nad samim sobom zbog toga (Softa, 1936: 39). Margeta plače saznajući da mu majka prosi od vrata do vrata, „... ali plač ne povisuje plaću i ne povećava zaradu, niti smanjuje troškove. On zaklinje Boga i proklinje život, ali tim se ne pomaže majci.“ (Softa, 1994: 156) No, konstatira neka prostitutka, i na to se čovjek navikne (Softa, 1936: 29). Oni koji nisu krali ljutili su se na one koji krađu: „– Zar ti je bilo potrebno ukrasti, kada dobiješ jesti? – Lakše je jedanput uzeti, nego stotinu puta moliti. – Da, ali drugoga će izbaciti na ulicu, kada dođe. Time otežavaš život svojim drugovima. – Vraga otežavam. Ja se provlačim kroz život sam za sebe i ne tiču me se drugi.“ (Softa, 1936: 58) A drugi dometnu: „Krasti ne smiješ, prositi ne smiješ, pa čak i pokušaj je samoubojstva kažnjiv, dakle je dopušteno samo postepeno umirati od gladi.“ (Softa, 1936: 103)

6. Ustuk na štetu ekskluzivnosti bračnih odnosa

Softini likovi u Hercegovini pretežno žive u skladnoj kućnoj i seoskoj zajednici po nekim nepisanim zakonima, ustaljenom redu, ne videći nikad sebe kao nešto posebno izvan te zajednice (Softa, 1940: 108). Padavičar Marko vrativši se iz rata odbija gostoprimstvo seljana i želi biti u svojoj kući: „– Ne! Ja ostajem ovdje. Ako umrem, umrijet ću na svojem ognjištu... Govorio je sam sebi, kad su one otišle. Na svom ognjištu je najljepše.“ (Softa, 1937: 80) Solidarno i naizmjenice su ga njegovali dok nije poginuo u kući. Bračni moral i bračna vjernost u Hercegovini Softinog djetinjstva su pretežno neupitna datost. Kako su se muškarci vraćali s ratišta u Hercegovinu, tako su ženama postavljali pitanje o vjernosti. Sa mnogih priča koje su slušali izgubili su povjerenje u čast svojih supruga. Miše je to predbacio Biki. Njegova majka ju je uzela braniti (Softa, 1937: 99). Marko, još prije kraja rata otpušten iz vojske zbog padavice, ni u takvom stanju nije vjerovao Vranjki da je bila poštena u

Slavoniji. Otjerao ju je (*Softa*, 1937: 85). U *Razlazu poznatih* dok je Luka radio na ciglani u Slavoniji žena mu je negdje u Dalmaciji rodila tuđe dijete. „– Eh, žene. One su takove. Niti tri godine ne moreš je ostaviti samu... Kinjiš se na radi, jedeš suhi kruh ili s krumpirovom čorbom, štediš, šalješ... Tri godine, kao da je to vječnost... Trpiš a ona za uzvrat: 'Luka! Izvoli kopile'.“ (*Softa*, 1994: 134)

S zgražanjem se u selu Softinog djetinjstva prepričavalo kako u Slavoniji svaka udata žena ima i drugog muškarca. Toliko su nemoralne da izađu na ulicu i nude se tko ih hoće, a prepričavali su da ima i nekih koje žive od tog zanata (*Softa*, 1937: 81). Otud su strahovali za djecu koju su poslali u Slavoniju da u takvoj sredini ne bi usvojili loše navike (*Softa*, 1937: 82). Janju, 17-godišnju djevojku poslanu na dohranu u Slavoniju, opio je a onda i iskoristio Franjo Kelin. Zbog nečeg za što nije bila kriva, u mislima se oprastala od rodnog sela: „Zar nikad više ne ću vidjeti svoju majku? ... Čaću? ... Baku? ... Drugarice? ... Zar nikad više ne ću propjevati kroz brdo? Zar je sve propalo? ... A, jest! ... Majci u kuću više se ne smijem vratiti. ... Ta ona bi me proklela, kad bi saznala, što se je sa mnom dogodilo. ... A kuda, kud ću sada? ...“ (*Softa*, 1940: 67) A Tereza Staroševića kaže o mladenačkoj ljubavi: „U osamnaestoj se godini voli svaka suknja. Ta je ljubav slijepa. Nema ni razuma ni očiju, i ako se na nju ne pazi, obično vrat slomi.“ (*Softa*, 1940: 106) U *Razlazu poznatih* „bravar“ ostavlja trudnu Stanu uz riječi: „– ... da je potrebno imati djevojku kao i ručati ali da je ženidba mahnuti posao koji njemu ne treba.“ (*Softa*, 1994: 193) „Sumnjivi“ je htio osnovati svoju obitelj i oženiti se Cacom. Izjavio joj je ljubav. Ona ga je odbila. Prestala je vjerovati u ljubav i u obitelj (*Softa*, 1936: 56).

U romanu *Na cesti* detaljnije su opisane nedaće i raspad nekoliko radničkih obitelji, jedne iz Zagreba, druge iz Siska i treće iz Novog Sada. Otac jedne „novociganske obitelji“ radio je u Novom Sadu u tvornici, ostao je bez posla. Godinu dana je obitelj gladovala u Novom Sadu, rasprodala namještaj i odijela, uputila se pješke u Zagreb u nadi da će u Zagrebu lakše gladovati (*Softa*, 1936: 22) U tom romanu glavni akteri su nekada imali obitelji, rodbinu i prijatelje, ali u stanju u kojem se nalaze oni ih nemaju niti ih mogu imati. Gotovo da ostaju i bez uspomena na svoje obitelji (*Softa*, 1936: 65).

Obitelji u Slavoniji bile su ugrožene alkoholizmom. Softa nerijetko spominje alkohol kao razlog mnogih nedaća: „Kako je užasan ljudski mozak kad ga svuče alkohol ili bilo koji drugi opijum... Ta pogledajte jedanput gologa čovjeka! Svucite ga malom količinom alkohola i pustite slobodu njegovoj volji i ubit će vas užas koji će vam se pokazati.“ (*Softa*, 1994: 159) Ružica u Slavoniji je nadničarila kod seoskih gazda i štogod bi zaradila: „Uzalud je bilo njezino nastojanje, da se svakog dana pokaže sve vrjednija, valjanija i skromnija. U selu je bila jača predrasuda nego stvarnost: jabuka ne pada daleko od stabla.“ (*Softa*, 1940: 87) Cacin otac nije bio pijanica, ali kad bi se opio stvarao bi u kući paklenu larmu, tukao ženu i djecu, ne bi im dao mira. Nakon što bi se otrijeznio bilo mu je žao: „Nijesam ja htio ono sve popiti, mogao sam kupiti tri kilograma kruha i preostaje mi još jedan dinar, pa velim: 'Popit ću malu rakiju.' ... I zaborav sam našao u piću. Žao mi je, ali ne znam, ne bih li i sada isto učinio.“ (*Softa*, 1936: 14)

7. Ustuk na štetu osude razvratnosti

O temi spolnosti, odnosa, prava na svoje i tuđe tijelo, Softa raspravlja u romanu *Na cesti* i to najčešće kroz vrlo upečatljive događaje: neki odvjetnik iskoristio je 13-godišnju spremačicu, neka debela baba iskoristila je skitnicu u zamjenu za večeru i konak (*Softa*, 1936, 114-115), neki muškarac je namamio i iskoristio skitnicu (*Softa*, 1936: 105), muškarci su iskorištavali, mučili i ponižavali ženskositnice (*Softa*, 1936: 26), a drugi prostitutke za prenoćište, za dva dinara. U "Zelenom gaju" se „dobije komad ženskog tijela kao i čaša kisele vode“ (*Softa*, 1994: 135). Glavni lik Filip, nazvan „Sumnjivi“, zaputio se u nepoznato s devet godina mladom djevojkom, 16-godišnjom Cacom. Nakon tri dana zajedničkog hodanja stupili su u odnos: „Ali te večeri, poslije dobroga jela i nekoliko sati odmora, u Sumnjivom se budio muškarac, i on je Cacu gledao sasvim drugim očima. Do toga se časa osjećao kao njezin zaštitnik, a sada ju je gledao kao ženu, a ne kao šticevicu... Pri dodiru njena tijela u njemu se pojavljivao sve više muškarac u svoj svojoj snazi i pohotljivosti, potiskujući u njemu čovjeka koji se sažalijevao nad mladom djevojčicom.“ (*Softa*, 1936: 27) S vremenom se počeo osjećati sukrivcem njezine sudbine i sramio se što ju je odveo od njezinih gladnih roditelja. Sumnjivi sluša i ove prigovore (od „Desne strane“): „A to što si slučajno bio ti onaj koji ju je prvi uzeo, zbog toga ne možeš sebi umišljati da imaš nekakvu vlast nad njom... Dala ti je najveće bogatstvo koje djevojka može imati. Dala ti je prvenstvo, i od tebe bi bilo podlo, da još nešto od nje tražiš.“ (*Softa*, 1936: 47) Opravdanje na prigovore glasi ovako (Caca): „Ako netko hoće dati pravila za život, prigovarati i pljuvati na mene, što ne živim prema njima, onda mi mora dati mogućnosti, da živim u granicama tih

pravila. Tko ima prava danas od mene tražiti da živim po nekakvim zakonima? Izbacili su me na cestu, u pustinju života, što izgleda isto kao da bi bacili janje u pustinju punu vukova, i tražili od njega da sačuva svoju krv. Zar to ne bi bilo smiješno zahtijevati? Isto je tako glupo zahtijevati od ljudi na cesti da sačuvaju poštenje prema današnjim moralnim građanskim zakonima, koji su se rodili iz sitoga želuca, i to samo zato da sačuvaju njegovu sitost.“ (Softa, 1936: 47)

Prisutna je i tema prisilnih spolnih odnosa (silovanje). Među drugima potanko je opisan slučaj žene koja je izgubila razum („Bezduha“): „Prije deset godina došla je u naš kraj [Slavonija] i hoda tako od sela do sela. Pričaju, da su nekakve skitnice u jednoj šumi izvršile nad njom nasilje, a njezinoga vjerenika, kada ju je htio obraniti, ubili, i da je od toga događaja poludjela, ali sigurno o njoj ne zna nitko ništa.“ (Softa, 1936: 63) Sudbina te nesretne žene je u likovima pobudila strah („Desna strana“). „Kada je zovnula u pomoć, pričinilo mi se da vidim njezinu krv, nekakvu crnu i sivu, kao da je u njezine žile nalivena neka crna tekućina pomiješana s rijetkim uzbučkanim blatom. Ta je slika u meni izazvala gađenje i sada, kad samo pomislim na nju, instinktivno moram hraknuti i pljunuti.“ (Softa, 1936: 69)

Softa i temu prisilnih spolnih odnosa u jednom trenutku tumači po principu gladi: ljudi su bili gladni i uzeli komad na dohvata ruke, bez obzira na sve druge zakone i prava. „Istina, to sa stanovišta ljudskoga ne može biti opravdano. To je proždrljivost. Nemoć prema vlastitim nagonima najgore je u čovjeku. I baš iz te proždrljivosti i grabežljivosti među ljudima – da svaki što prije i što bolje nahrani svoju glad – rađaju se sva zla među njima. Ali čovjek obožava tu proždrljivost; to je njegov jedini bog, kojemu on sve žrtvuje, i u tim žrtvama on nalazi lično zadovoljstvo, i tone u obožavanju toga boga, bez obzira na sve posljedice.“ (Softa, 1936: 59) Kao i njegovi likovi, Softa je s vremenom prestao obraćati pozornost na ono što ljudi pričaju. Što znači biti dobar? Ljudske priče relativizira: „Glavno je, da mi ne mogu reći: 'Ubio si, ukrao si i prevario si.'“ (Softa, 1936: 53) Uvjeren je kako dobra djela čine ljude dobrima, a kazna rađa mržnju.

Dok su u romanima s temom iz Softinog djetinjstva prikazani pretežno požrtvovalni, gotovo mučenički ženski likovi, kroz njegovo odrastanje sve su prisutniji dekadentni ženski likovi: Dudalićeva gospođa Liza koja je uz živog muža život ispunila vezom s kćerkinim dečkom (Softa, 1940: 111), Strinka Tereza koja se – želeći ostati vječno mlada – panično čuvala djece (Softa, 1940: 48), ciganka Mileva koja uz bezobrazni i tajanstveni smijeh obavlja prljave poslove i za novce čini spačke seljanima (Softa, 1940: 90). Tu su i likovi nekih gazdarica, djevojke koje su zbog životnih uvjeta pale na rub društva. Ženski likovi izvan obiteljskog okružja postaju po sebi tragični, a po ostale pogubni likovi.

Radnja romana *Na cesti* prati nekoliko tragičnih ženskih likova. Neke od njih su bile udate žene, no kako se obitelj raspala zbog besposlice i gladi one su završile na cesti (Softa, 1936: 98). Za tragično stanje tih nezbrinutih žena Softa krivi „zbrku ondašnjeg društveno-ekonomskog stanja i nemoralnog morala“ (Softa, 1940: 103). Bijeda i neimaština učinile su njihovu narav grubom i nasilnom. Nisu iskazivale ni prema kome nježnosti, uzvraćale su grubim i prostim primjedbama, kao što im je grub i prost bio život koji ih je doveo u takvu situaciju (Softa, 1936: 119), opijale su se da bi nečim ispunile prazninu života (Softa, 1936: 24), prinuđene su prodavati tijelo (Softa, 1936: 93–95). „Otišla je [Caca] i tražila zaborava u vinu, duhanu, pjesmi pijane noći i u ugrizima ljudi. I sada pije, više i živi. Živi jedan život svojim životom, i nudi se i daje drugima da ga uzimaju, kidaju i razdiru. Samo zato da živi, a živi da je nestaje.“ (Softa, 1936: 124) One koje su se zgražale i nad samom pomišlju da bi živjele takvim životom, s vremenom bi se navikle: „Njezinoj odluci, da se primi toga posla, pripomoglo je živovanje među tim svijetom, koji živi od prodavanja svoga ili tuđeg tijela. Prvih dana, nakon dolaska, zgražala se je od same pomisli, da bi ona mogla živjeti takvim životom. Ali dnevno općenje s tim ženama postepeno je mijenjalo njezine osjećaje, dok na koncu nije postala sasvim ravnodušna.“ (Softa, 1940: 101)

Može se uočiti kako Softa nije slijep za ljepotu žene. Poneku bi s divljenjem opisao: „One tanke [Cacine] noge, onaj visoki tanki struk, na kojemu se vrti sitna glavica, to je oblik žene, najsvršenijega prirodnoga djela što se miče kamo i kako hoće. Pokrene u sebi volju, rastvori usne i govori... Čudnovato! Sve je čudnovato.“ (Softa, 1936: 55)

8. Ustuk na štetu brige o djeci

Ono što je zajedničko u odgoju djece u Hercegovini i Slavoniji je da ih tuku. U romanu *Na cesti* otac je tukao sina koji se naučio krasti (Softa, 1936: 53). I u Zagrebu, u romanu *Na cesti* majka tuče

svojih šestero djece kad se navečer umorna vrati iz tvornice, svejedno ih jako voli: „A volim ja njih, volim. Osobito po noći, kada ih čujem, kako mirno spavaju i nekako podjednako dišu ili od zime drhte, onda bih da ih ljubim, grlim i grizem do krvi, a ne ću da ih diram i probudim, pa samo plačem i osjećam toplinu suza niz lice, a to kao da mi olakšava bol. I eto, tako, tučem ih, a kažem ti, volim ja njih, volim.“ (Softa, 1936: 14) U istom romanu neka majka je jaukala: „Da sam vas ja mogla hraniti i da vas nisam pustila na ulicu, iz vas ne bi postali grešnici. Eto, onaj koji mi je oduzeo mogućnost da vas hranim, on je iz vas stvorio zločince i on je odgovoran za vaše grijeh.“ (Softa, 1936: 100) Majka se ubila: „Sutra ujutro kronika dnevne štampe zabilježila je dva slučaja: 'Jučer poslije podne zaklala se jedna žena na periferiji iz nepoznatih razloga', i: 'Jučer je predveden na policiju najmlađi provalnik grada'. Bertin slučaj je izostao [prostitutka]. Ili zato što nije bio vrijedan pažnje, ili zato što je to nešto obično. Ta na neki se način moraju popunjavati redovi prostitutki svježom robom. Čime bi inače pijani bezbrižnjaci zadovoljavali svoju glad u časovima poživinčenja?“ (Softa, 1936: 100)

Problem prekida trudnoće natuknut je kroz lik Tereze Staroševića u Slavoniji. Ona nije rađala bojeći se da će postati ružna, a onda posljedično i sama. Uzela je na dohranu jedno dijete (Antuku Markanovog) i posinila ga: „Stiskala ga je i grlila, kao da je njegovom blizinom htjela uništiti samoću, koja joj se uvlačila u dušu, i plakala gorko, duboko i bolno, kao da je htjela isplakati jad svojevjerne nerotkinje i jecajima htjela zaglušiti umišljene jecaje podavljene djece u utrobi.“ (Softa, 1940: 46) Softa zapodijeva dijalog između Tereze i njezine začete a nerođene djece. Isti pristup Tereza prenosi na Antukinu ženu: „– Nagovorila sam je, da ne smije roditi. Postat će ružna od trudnoće, a on će ljubiti mlade i ljepše...“ (Softa, 1940: 127) Janja je rodila u nekakvom blatu, potpuno pijana. Namjeravala je ubiti i sebe i dijete (Softa, 1940: 130). U *Razlazu poznatih* Softa konstatira takvu praksu i u radničkim obiteljima na ciglani: „Ono što je užas u njihovom selu, ovdje je nešto obično. Ta ovdje već petnaestogodišnje rađaju kopilad. Eno ti ona Hermanova. Ne samo to! Još i gore stvari Luca vidi i čuje. One ih mrtve vade iz svoje utrobe. Ubijaju ih u zametku.“ (Softa, 1994: 153) S druge strane otac sedmorice sinova, u pripovijetci „Brat“ razmišlja ovako: „... šta moremo. Kako da drukčije živimo. Zar da koljemo djecu u majčinoj utrobi, kao oni neki u gradu. To neću, pa makar sva sedmorica otišla u prosjake.“ (Softa, 1996a: 25)

Neobično koliko je batinanje prisutno u romanu *Na cesti*: tuku muževi supruge, roditelji djecu, gazde šegrte, djeca se tuku međusobno, skitnice tuku druge skitnice. Drastičan primjer fizičkog zlostavljanja je ono koje je proživljavao šegrt „Pekar“. Majstor ga je redovito tukao: „Što je dulje bio šegrt i što je više dobivao batina, postajao je svaki dan gluplji.“ Nešto bolje je prolazio Jure u *Razlazu poznatih*: „Jer, ako majstor predugo drži u ruci zgnječeno blato, može na Jurino lice pasti koji komad, ili tresnuti šamar. I to se događa. Ali nije uvijek tako.“ (Softa, 1994: 150)

9. Zaključak

U ovom članku su predočeni neki momenti iz književnog opusa seljačkog i radničkog spisatelja Ivana Softe. Pokazano je kako je materijalna bijeda kulisa pred kojom Softa postavlja radnju glavnine onog što je napisao. Čini se presudnim uočiti dvoje. Prvo, odseljenici su svoj zavičaj napustili zbog materijalne bijede i došli su opet u materijalnu bijedu, njihove materijalne prilike se nisu bitno izmijenile. Drugo, radi o odseljenicima podrijetlom iz koherentnih (seoskih) sredina u kojima se život odvijao po nekim pravilima, o pripadnicima istog naroda, religije, o sličnom mentalitetu.

Što se dogodilo da su se Softini likovi, da upotrijebimo njegove izraze, tako tragično „rasuli i razlupali“ u novoj sredini? Pod izrečenom pretpostavkom da im materijalna bijeda nije bila strana (i u svom zavičaju su gladovali) kao glavni razlog njihovih nedaća nameće se nestanak društvenih mehanizama koordinacije moralnog ponašanja, nestanak relevantnog javnog mnijenja, izostanak uzajamne potpore. Prtljaga moralnih zasada koje su ponijeli iz svog zavičaja rasula se po usputnim stanicama bijede i napornog rada, zaostala daleko u nekom od trenutka života od danas do sutra, utopila se u alkoholu. U toj situaciji nitko se ni za koga nije osjećao odgovornim jer nitko ničiji nije ni bio; nitko nikoga nije osuđivao kako god da živio; nitko nikome nije pomogao da se izdigne iz moralne i materijalne bijede; kao po sebi razumljive prihvaćene su laž, krađa, nasilje, razvrat. U takvoj situaciji patili su muškarci koji nisu mogli dostojanstveno raditi i zaraditi, zasnovati obitelj; patile su žene iskorištavane i bacane na rub društva, u moralnu bijedu; patila su djeca, izložena nasilju i neizvjesnoj budućnosti. Na cesti su životarili iz dana u dan bačeni na najniži stupanj života.

Ovdje tvrdimo kako Softa nije u pravu kad materijalnom bijedom apologizira novonastalu bijedu svojih likova, kad im daje pravo na ekskluzivnost i u moralnom području, kad tvrdi da im nitko ništa

ne može niti smije zamjeriti jer onaj tko bi od njih tražio neki račun morao bi im prethodno osigurati uvjete za život dostojan čovjeka. Ovdje tvrdimo kako Softa nije dosegnuo temelje ljudskog moralnog ponašanja nego se zadržao na opisu stanja, pre naglasio segment materijale bijede i tim nenamjerno posramio sve one koji su se usprkos istoj bijedi hrabro nosili sukladno onom što se od njih očekivalo. Da smo u pravu tvrdeći to pokazuju Softini datumom izdanja mladi ali tematikom stariji romani gdje Softa svoje likove stavlja u još veću materijalnu bijedu ali gotovo svima ostavlja njihovo moralno dostojanstvo. On i u tim kasnijim djelima svoje likove odvodi sa škrte hercegovačke zemlje u svijet, ali ih i vraća da bi čitateljima posvjedočili ono čeg je i sam Softa s godinama postao svjestan: *Da Bog dao, da nisam otišao!*

Konačno, Softa je u svojim djelima zorno prikazao jedan bolan segment stvarnosti, neke vrlo teške i mučne ljudske sudbine. No, usprkos bijede koju su pojedinci proživljavali radi se o partikularnim sudbinama – „normalni“ život je išao svojim tijekom: nisu svi ljudi život proveli na cesti niti su svi materijalno i moralno propali; nije glad istrijebila sve one koji su ostali u Hercegovini niti je nesnalazjenje i lutanje moralno upropastilo sve one koji su došli u Slavoniju. Život se nastavio odvijati nekim svojim tijekom, a skitnice nastavile tumarati nekim svojim cestama...

LITERATURA

- Dugandžić, I. (2006): „Predgovor“, str. 7–12; u: Sopta, I., *Sabrana djela*. Matica hrvatska, Široki Brijeg.
- Softa, I. (1936): *Na cesti. Roman nezaposlenog radnika*. Binoza, Zagreb.
- Softa, I. (1937): *Dani jada i glada*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Softa, I. (1940): *Nemirni mir*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Softa, I. (1994): Razlaz poznatih, str. 131–193; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 2. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996a): „Brat“, str. 22–29; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996b): „Brak bez ljubavi“, str. 15–21; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996c): „Grančica na vjetru“, str. 44–54; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996d): „Kako smo jeftini“, str. 30–42; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996e): „Šerifova žrtva“, str. 70–74; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996f): „Tko poznaje ovoga“, str. 197–199; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Softa, I. (1996g): „Vjekovi se smiju i plaču“, str. 55–69; u: Softa, I.: *Sabrana djela*, 3. Pitri, Zagreb.
- Tomić, D. (2007): Govor o Bogu i druge vjerske teme u djelima Ivana Softe. *Obnovljeni život*, 62. 2, 207–227.
- Tomić, D., & Legac, V. (2022): Value Determinants, Mentality and Identity of the Bosnian-Herzegovinian Village at the Beginning of the 20th Century according to Ivan Softa's Literary Works“, *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis*, (u tisku).

CHANGING THE VALUE AND EDUCATIONAL PARADIGM OF HERZEGOVINIAN EMIGRANTS TO SLAVONIA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY ACCORDING TO THE WORKS OF IVAN SOFTA

Abstract

Tomić & Legac presented a paper and wrote about the value determinants, mentality and identity of the Herzegovinian village at the beginning of the 20th century according to literary works of a Bosnian Herzegovinian Croatian writer Ivan Softa (Sopta) (1906-1945), (Lithuania, 2022). This paper, which is a kind of a follow-up study of the mentioned paper, deals with the changed value and educational paradigms of Herzegovinian immigrants to Slavonia. Softa dealt with this issue in the novel *On the Road* (1936), and to some extent in his other novels and short stories (in the novel *Restless Peace* (1940) and in the unfinished novel *The Split-Up of the Famous*). Here it is shown how and to what extent the moral paradigm of immigrants has been radically changed in the new Slavonian environment under the same aggravating circumstances (hunger and unemployment). This can be primarily seen in relation to the family community and children, followed by the relation to work. There is a drastic change in the understanding of sexuality as well as in the understanding of suicide. The attitude towards other people's property (theft) has changed, solidarity has disappeared. Alcoholism and physical violence have reached incomprehensibly large proportions. All this has been

further emphasized by Soft's descriptions of inhumane working and living conditions. The writer urges his readers to conclude that in spite of obvious anomalies in previous morals (e.g. attitude towards wife and wife in general), in spite of unexpected events (e.g. war, great economic crisis), in spite of more liberal views of workers on proclaimed values (e.g. sexuality), the new conditions in Slavonia have not been a move for the better, but on the contrary a move for the worse!

Keywords: *family (20th century); workers (20th century); Great Depression (1929–33); emigration to Slavonia; values and upbringing*

AУТОРИ / SZERZŐK / AUTORI / AUTHORS

16. MEЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
16. NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA
16. MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
16TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

1. Bacsa-Bán Anetta	13. Ines Katić	25. Námesztovszki Zsolt
2. Balogh Regina	14. Kovács Írisz	26. Ivana Nikolić
3. Lucija Belošević	15. Andre Kurowski	27. Bojana Perić Prkosovački
4. Blatt Péterné	16. Valentina Majdenić	28. Richárd Kószó
5. Ђорђе Л. Цвијановић	17. Major Lenke	29. Rudnák Ildikó
6. Ana Izabela Dasović	18. Zvonimir Marić	30. Hrvoje Šlezak
7. Grabovac Beáta	19. Ivana Marinić	31. Szabóné Pongrácz Petra
8. Horák Rita	20. Hrvoje Mesić	32. Draženko Tomić
9. Tatjana Pleš	21. Eva Mikuska	33. Tin Užar
10. Milena Ivanuš Grmek	22. Snježana Mraković	34. Emőke Varga
11. Александар П. Јанковић	23. Nagy Kinga	
12. Kalmár Laura	24. Nagyházi Bernadette	

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

37(082)

УЧИТЕЉСКИ факултет на мађарском наставном језику. Међународна научна конференција (16 ; 2022 ; Суботица)

Промена парадигме у образовању и науци [Електронски извор] : зборник радова = Paradigmaváltás az oktatásban és a tudományban : tanulmánygyűjtemény / 16. међународна научна конференција, Суботица, 3–4. новембар 2022. = 16. Nemzetközi tudományos konferencia, Szabadka, 2022. november 3–4. ; [уредници Viktor Fehér, Laura Kalmár, Judit Raffai]. - Суботица = Szabadka = Subotica : Учитељски факултет на мађарском наставном језику, 2022

Начин приступа (URL):

https://magister.uns.ac.rs/files/kiadvanyok/konf2022/Inter_ConfSubotica2022.pdf. - Начин

приступа (URL): <http://magister.uns.ac.rs/Kiadvanyaink/>. - Начин приступа (URL):

<https://magister.uns.ac.rs/Публикације/>. - Насл. са насловног екрана. - Опис заснован

на стању на дан: 26.12.2022. - Радови на срп., мађ., хрв. и енгл. језику. -

Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-81960-19-6

а) Образовање -- Зборници

COBISS.SR-ID 83886601